

ÖDEMELER BİLANÇOSU GENEL TEORİSİ VE AZGELİŞMİŞ EKONOMİLER

Doç. Dr. Vural F. SAVAŞ

I. GİRİŞ

«Ödemeler Bilançosu Genel Teorisi» dediğimiz zaman kastettiğimiz öyle bir teoridir ki hem ödemeler bilançosunda «açık» veya «fazlalık»ın neden meydana geldiğini açıklasın ve hem de meydana gelen açığın (ve eğer ekonomik problem yaratıyorsa fazlalığın) giderilmesi için uygulanması gerekli ekonomik politika ilkelerini ortaya koysun. O halde ödemeler bilançosu genel teorisi :

- a — Ödemeler bilançosunda meydana gelen dengesizliğin nedenlerini ve,
- b — Bu dengesizliğin giderilmesi için uygulanacak iktisat politikası tedbirlerini ortaya koyabilmelidir.

Ödemeler bilançosu ile ilgili teorilerin tarihî gelişimi gözden geçirilirse bazı teorilerin sadece, *meydana gelen dengesizliğin izahı* ile yetindikleri bazılarının ise sadece *uygulanacak politika tedbirleri* üzerinde durduğu görülür. Öte taraftan yine bu teorilerin bir kısmı ekonomik hayatın sadece *reel yönünü* ele almış, *parasal* (moneter) yönünü ihmal etmiştir. Kısaca söylemek gerekirse İkinci Dünya Savaşı sonrasına gelinceye kadar, ödemeler bilançosu ile ilgili teorilerin, yukarıda târif edilen manada «genel» olmadıkları görülmektedir.

Keynes'in «Genel Teorisi»nin yayınlanmasından sonra gelişen «Keynezyen Teori» ödemeler bilançosu ile ilgili düşünceleri

geniş ölçüde etkilemiş ve ve bu teorilerin «genel» bir teori olma yönünde geliştirilip düzeltilmelerine yolaçmıştır. Hernekadar bazı «İlk Keynezciler»in eserlerinde yine de eski teorilerin çerçevesine çıkılamadığı görülürse de Keynezyen İktisat, ödemeler bilançosu ile ilgili teorilerin muhteva ve metodunu büyük ölçüde etkiliyerek «Modern» dediğimiz ödemeler bilançosu genel teorisinin gelişimini sağlamıştır.

Bu etüdümüzün amacı, modern ödemeler bilançosu genel teorisinin esaslarını özetlemek ve az gelişmiş ekonomilere uygulanabilme imkânlarını araştırmaktır.

İktisat ilminde teorilerin, tıpkı bir insan ömründe birbirine eklenen yılların insana, tecrübe, görgü ve düşünce ufku genişliği kazandırması gibi, birbirlerini tamamladığını ve herbirinin belli şartlar altında geçerli olduğunu düşünüyor, «yeni»nin hiçbir zaman «eski»nin mutlak ikamesi olacağına inanmıyoruz. Bu sebepten modern ödemeler bilançosu teorisini açıklamadan önce, «klasik» teorileri ana hatları ile özetlemeğe gayret edeceğiz. Bu gayretimizin bilhassa, az gelişmiş ekonomiler yönünden belli bir önemi olduğuna da değinmek isteriz. Zira istihdam ve gelir teorisi yönünden az gelişmiş ekonomiler çoğu defa kısa devrede tam istihdamda ekonomiler olarak farzedilir. Dolayısı ile tam istihdam şartları üzerine kurulan klasik ödemeler dengesi teorilerinin, bu günün az gelişmiş ekonomileri yönünden birçok noktalarda geçerli olacakları düşünülebilir.

Klasik ödemeler bilançosu teorileri başlıca iki tanedir. Bunlar, teoride çok kullanılan isimleri ile:

a — Elastikiyet veya Otomatik Denge Teorisi

b — Dış Ticaret Çoğaltma Teorisi

dir. Bu iki teorinin bir ölçüye kadar telifinden, fakat daha çok geliştirilmesinden meydana gelen modern teoriye ise «Gelir - Harca- ma Teorisi» adı verilir.

II. OTOMATİK DENGİ TEORİSİ

Otomatik Denge Teorisinin iki yüz yılı aşkın bir geçmişi vardır. İlk defa David HUME tarafından teorik esaslarına kavuşturul-

lan ⁽¹⁾ bu görüş zamanımıza kadar çeşitli yazarlar tarafından savunulan ve «güvenilen» bir teori olmuştur. Bilhassa W. TAUSSIG bu teoriyi HUME'dan yüzelli sene sonra yeniden canlandırmağa gayret etmiştir ⁽²⁾.

Otomatik denge mekanizması «*altın para standardı*» veya onun değişik bir şekli olan «*altına çevrilebilir kâğıt para*» (teknik adıyla banknot rejimi) rejimi için geçerlidir. Bir ülkenin diğer bir ülke mal ve hizmetlerine, dolayısı ile o ülkenin parasına olan talebi artar ve bu artan talep mevcut yabancı para (döviz) stoku ile karşılanamazsa ülkeden altın çıkar (altın ihraç edilir). Kendinden altın çıkan ekonomide, para arzı azalır, faiz haddi yükselir. Bu hâlin sebebi çeşitlidir. Birinci ve âşikâr sebep, bankalar ve genellikle merkez bankaları eliyle yurtiçinde yapılan döviz satışlarıdır. Altın ihracı yoluyla elde edilen dövizler yerli parayla halka satılır. Bankalar ve (veya) Merkez Bankaları elinde yerli para stokları artar. İkinci sebep, yerli para rezervlerini koruyabilmek endişesi ile bankaların veya merkez bankalarının tahvilat satışı (açık piyasa muamelesi) yapmalarıdır. Para arzının azalır faiz haddinin yükselmesi, bu ekonomide gelir ve fiat seviyesinin düşmesine yol açar. Altın giren ekonomide ise ters yönde olaylar meydana gelir Altın rezervleri arttığı için ekonomide para arzı artar. (Birazdan belirteceğimiz gibi, teoremin işlemesi için para arzının artması lâzımdır.) faiz haddi düşer. Canlanan yurt içi talep fiatları ve gelir seviyesini yükseltir.

İki ekonomide meydana gelen bu ters yönlü gelişmeler ticaret akımını da tersine çevirir. Şöyle ki, önceleri fazla ithalat yapan ve ödemeler bilançosundaki açığı altın ihracı yoluyla ödiyen ülkede fiatlar düştüğünden bu ülkenin ihracatı artacak; öte yandan, altın ithal eden ülkede fiatlar yükseldiğinden bu ülkeden yapılan ithalat azalacaktır. Neticede, önceleri ödemeler bilançosu açık veren ülke sonradan «ihracat fazlası»na sahip hale gelebilecektir.

(1) David HUME, «Of the balance of trade» (içi) A. Eli Monroe (ed.) Early Economic Thought, Harvard University Press, 1945, syf: 325 (W. R. ALLEN - C. L. ALLEN, «Foreign trade and finance» New York, The Macmillan Comp. 1959, syf: 192'den naklen)

(2) Frank W. TAUSSIG, «Principles of Economics», New York, The Macmillan Comp. 1911, syf: 458 (ALLEN - ALLEN. age, syf: 193 den naklen)

Görüldüğü gibi «Otomatik Denge Teorisi», problemin sadece parasal yönü ile ilgilenmiştir ve bu haliyle, «Miktar Teorisi»nin dış ticarete uygulanmasından ibarettir ⁽³⁾. Bu teorinin tatbikata uygulanabilmesi, teknik deyimle «geçerli» olabilmesi için şu şartların gerçekleşmesi lâzımdır:

- a — Herşeyden önce, altının fiyatı her iki ülke parası cinsinden de sâbit olmalıdır.
- b — Ticarete girişen ülkeler arasında altının serbest hareketini engelleyen herhangi bir tahdit olmamalıdır.
- c — Ticarete girişen ülkeler, dış ticaret ilişkileri dışında, herhangi bir sebeple yurtiçi fiyat ve gelir seviyelerinin değişmesine mâni olmalıdır.
- d — Altın giren ve altın çıkan ülkeler, altın giriş - çıkışlarının teoride tasvir edildiği gibi fiyat ve gelir seviyelerinde değişiklik meydana getirmesine göz yummalıdır.
- e — İstihsal maliyeti, yani faktör fiyatları (faiz, rant, ücret ve kâr) fiyatlardaki düşmeye paralel olarak düşmelidir.
- f — Bankaların ve (veya) merkez bankalarının elinde, lüzumlu ayarlamayı yapabilecek ölçüde altın stoku bulunmalıdır.
- g — Ülkeler arasında uygun bir döviz kuru uygulanmalıdır. Meselâ, ABD'de 1 gr. altın 1 dolar, Türkiye'de 4 TL ise döviz kuru 1 TL: 0.25 \$ (veya ensersten olarak 4 TL: 1 \$) olarak tesbit edilmelidir. Ancak bu taktirde, iki ülke arasında meydana gelecek altın transferleri, ödemeler dengesini düzeltmekte etkili olabilir.

Bütün bu saydığımız şartların bugünün modern ekonomilerinde gerçekleşmesi çok zordur. Zira, bir taraftan devletin ekonomik hayata müdahalesi artmış, diğer taraftan faktör fiyatlarının (bilhassa ücretini) geriye dönüşü olmıyarı bir yükselme temposu içinde arttığı tesbit edilmiştir. Öte yandan dünyanın pek çok ekonomisi için, «altın» ismi çok edilen fakat cismine rastlanmıyan «efsunkâr bir sevgili» haline gelmiştir.

(3) Ragnar NURKSE, «Domestic and International Equilibrium» (içi ALLEN - ALLEN, age, syf: 240. (Aynı makale S. E. HARRIS (Ed.) «The New Economics New York, 1947'de de neşredilmiştir.)

Ancak otomatik denge teorisinden «sel gider kum kalır» misali geriye yine, yaşadığımız dünyayı izaha yarıyacak, çok önemli bazı «ipuçları» kalmıştır. Bunlardan birincisi, ister altın şeklinde olsun, ister bir başka şekilde (ki bu, bugün yabancı sermaye ve (veya) dış borçlar olabilir) bir ülkeden diğerine «satın alma gücü akımı» olduğu zaman, bu akımın ödemeler bilançosu üzerinde «denge sağlayıcı» veya «denge bozucu» etkileri olacaktır. Geriye kalan ikinci ipucu, fiatlar genel seviyesi ile gelir seviyesinin ödemeler bilançosu üzerinde önemli etkileri olduğudur. Herne kadar bizzat otomatik denge teorisini savunan iktisatçılar bu işin nasıl olduğuna akıl erdirememişlerse de ⁽⁴⁾ yine bu etkiyi tesbit edebilmeyi becermişlerdir.

III. DIŞ TİCARET ÇOĞALTANI TEORİSİ

Otomatik Denge Teorisinde izah edilen, «otomatik düzenleme» mekanizmasının altında yatan gerçek «değişkenler»in ortaya konması Keynezyen Teori ile mümkün olmuştur. Keynes, bizzat ödemeler bilançosu ile ilgilenmemekle beraber, «Genel Teori»sinde ortaya attığı esaslarla, ödemeler bilançosu ile ilgili problemlerin halinde uygulanması mümkün beynelmilel kuralların doğmasını sağlamıştır.

Keynezyen Gelir-Harcama Teorisi nasıl ki bir ekonomi yönünden milli gelirden meydana gelen değişimleri hem parasal (para arzı, likidite tercihi ve faiz haddi) yönden ve hem de reel (tasarruf arzı, yatırım talebi, yatırımın üretkenliği gibi) unsurlarla izah etmişse, milletlerarası iktisadi münasebetleri de aynı esaslar içinde açıklamayı imkân dahilinde sokmuştur. Otomatik Denge Teorisinin, Miktar Teorisinin milletlerarası ilişkilere tatbikinden ibaret olduğunu söylemiştik. Aynı şekilde bir benzetme ile, «Dış Ticaret Çoğaltanı Teorisi»nin de Keynezyen Makro Teorinin, milletlerarası alana uygulanmasından ibaret olduğunu söyleyebiliriz.

Keynezyen Dış Ticaret Çoğaltanı Teorisi, bir taşla iki kuş vurmaya mümkün kılmaktadır. Şöyleki, birazdan da görüleceği üzere

(4) Meselâ, TAUSSIG, «... bu şekilde meydana çıkan otomatik denge çok şaşırtıcı. İtiraf etmeli ki bu işin altında henüz tamamiyle anlaşılmadığımız bir kuvvet gizli!» diyerek bu hususu samimiyetle ortaya koymuştur. Bkz: TAUSSIG, age, syf: 239 (ALLEN-ALLEN, age, syf: 197'den naklen)

re, bu teori ile bir taraftan ödemeler bilançosundaki düzenlemelerin nasıl yapılacağı izah edilirken, diğer taraftan da ekonomik hayatta meydana gelen dalgalanmaların bir ekonomiden diğerine nasıl «atladığını» göstermek mümkün olmaktadır. Böylece «Dış Ticaret Teorisi» ile «Konjonktür Teorisi» arasında NURKSE'nin deyimiyle «verimli bir izdivaç»⁽⁵⁾ gerçekleştirilmiş oluyordu.

Dış Ticaret Çoğaltanı Teorisinin esasını kısaca açıklamaya çalışalım:

Bir ekonomide câri milli gelir *seviyesi* ile bu seviyede meydana gelecek *değişmeler*, büyük ölçüde dış ticaret seviyesi ve bu seviyede meydana gelecek değişmelerle ilgilidir. (Vice Versa). Bir ekonomide milli gelir seviyesi arttığı zaman, ithalat artışı kaçınılmaz olur. Öte taraftan ekonominin ihracatı artarsa, milli gelir seviyesi de yükselir. İhracat artışının milli geliri arttırması, otomatik denge mekanizmasında belirtildiği gibi sadece parasal bir artış şeklinde olmayacağı gibi, milli gelir denklemlerinde gösterilen yeni bir «harcama» (yabancıların milli ekonomideki harcamaları) akımından da ibaret değildir. Aksine, ihracat artışının milli geliri arttırması, ekonominin yapısını değiştiren (strüktürel değişme) bir gelişimin neticesidir. Şöyleki ihracat artışı evvela «ihracat sektörü»nü gelirini arttırır. İhracat sektöründe *gelir seviyesi* ve *istihdam miktarı* yükselir. İhracat sektöründe meydana gelen bu «kalkınma», önce ihracat sektörü ile ham madde, ara mallar ve tamamlanmış mal alışverişi yapan diğer sektörlerle ve belli bir zaman süresi sonunda ekonominin bütün sektörlerine yayılır.

İhracat sektöründe başlayan ve sonra bütün sektörlerle yayılan gelir ve istihdam artışı, sadece parasal olmayıp reel bir artıştır. Zira istihdam artışı ve istihsal faktörlerinin entansif kullanımını, ekonominin prodüktif kapasitesini de yükseltir.

Ekonomide meydana gelen bu gelir ve istihdam artışı ne zamana kadar devam edecektir? Dış Ticaret Çoğaltanı Teorisine göre bu artış; ihracat artışına eşit bir ithalat artışı meydana gelinceye kadar, yani ($\Delta M = \Delta X$) oluncaya kadar devam eder.

(5) R. NURKSE, «Domestic and International Equilibrium» (içi) ALLEN-ALLEN, age, syf: 239.

Böylelikle, ihracat artışı sebebiyle bozulan ödemeler dengesi yeniden, fakat daha üst bir seviyede gerçekleşir.

Bu izahattan kolayca anlaşılacağı üzere, Dış Ticaret Çoğaltma Teorisinin üç önemli «parametrik değer»i vardır. Bunlar:

a — Arz elastikiyeti

b — Marjinal ithalat meylli

c — İthal malları talebi gelir elastikiyeti

dir. İhracat artışı ile başlayan sektörel gelişme prosedürünün «reel» olabilmesi için, yani ekonomide mal ve hizmet üretiminin artabilmesi için arz elastikiyetinin bir veya birden büyük olması lazımdır. Arz elastikiyetine böyle stratejik bir görev verince, Dış Ticaret Çoğaltma Teorisinin uygulanabilme şartlarından bir tanesinin, ekonominin tam istihdamda bulunmaması şartı olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Marjinal ithalat meylli, yani $\Delta M/\Delta Y$, gelirden meydana gelen artışın «ne ölçüde» ve «ne sür'atte» ithalata döneceğini gösterir. Bir ekonomide marjinal ithalat meylli ne kadar büyükse, gelir artışı o ölçüde az olur ve ihracata eşit bir ithalat o kadar kısa sürede yapılır. Bir başka deyişle marjinal ithalat meylli ne kadar büyükse ($\Delta X = \Delta M$) eşitliği o kadar çabuk sağlanır. Aksine marjinal ithalat meylli ne kadar küçük olursa gelir artışı o ölçüde büyük olacağı gibi ihracat artışının ithalat artışına dönüşmesi o nisbette geç olur ⁽⁶⁾.

Bir ekonomide, ihracat artışı sebebiyle meydana gelen gelir ve istihdam artışının, diğer ekonomilere ne ölçüde ve hangi zaman zarfında «atlıyacağı», «ithal malları talebi gelir elastikiyeti» tarafından tayin edilir. İthal malları talebi gelir elastikiyeti, gelir arttığı zaman ithal mallarına olan talebin ne ölçüde artacağını gösterir. Marjinal ithalat meylli ile ithal malları talep elastikiyeti aynı şey değildir ve birbiriyle karıştırılmamalıdır. Zira marjinal ithalat meylli ($\Delta M/\Delta Y$) olduğu halde, ithal malları talep elastikiyeti ($\Delta M/M \div \Delta Y/Y$) den ibarettir. Ancak iki kavram ara-

(6) Eğer okuyucu klasik çoğaltma modelini tam olarak hatırlıyamazsa şu basit modelden yararlanabilir. Farzedilsin ki gelir artışının tamamı (ΔY) ithalata gidecektir. (yani $\Delta C/\Delta Y$ ve $\Delta S/\Delta Y$ 'nin sıfır olduğunu farzediyoruz.) Eğer $\Delta Y : 100$ ise ve mesela $\Delta M/\Delta Y = 0.1$ ise 100 birimlik gelir artışı 10 devre sonunda; eğer $\Delta M/\Delta Y = 0.5$ ise 2 devre sonunda tamamen ithalata yönelir.

sında, akılda kolay kalacak bir ilgi tesbit edebiliriz. Eğer ithal malları talep elastikiyeti formülünü içler-dışlar değişimine göre yeniden tanzim edersek ($\Delta M/\Delta Y \div M/Y$) formülü elde edilir. Buna göre ithal malları talep elastikiyetinin, marjinal ithal meylinin ortalama ithal meyline oranından ibaret olduğu görülür.

Bir ekonomide ithal malları talep elastikiyeti birden büyük olursa, o ekonomide meydana gelen ekonomik dalgalanma daha büyük ölçüde komşu ekonomilere ⁽⁷⁾ geçer. Eğer tersi olur, yani ithal malları talep elastikiyeti birden küçük olursa, komşu ekonomiler, meydana gelen ekonomik dalgalanmalardan daha hafif şekilde etkilenir.

Esaslarını kısaca özetlediğimiz Dış Ticaret Çoğaltanı Teorisi, döviz kurlarının sâbit olduğu faraziyesine dayanır. Böyle bir faraziye dayanağı, bu teorinin, döviz kurları ile ilgili düzenleme politikasına (devalüasyon, rövalörizasyon gibi) yer vermediği anlamına gelmez. Bilâkis sistemin içindeki değişkenlerin yardımı ile gerekli düzenleme sağlanamazsa, derde devanın nerede aranması gerektiğini gösterir. Dış Ticaret Çoğaltanı Teorisinde «altın hareketleri» otomatik denge teorisinin aksine, «pasif» ve sadece «kısa devre düzenleyicisi» olarak değerlendirilir.

Dış Ticaret Çoğaltanı Teorisinin en üstün tarafı, hiç şüphe yok ki, milli ekonomi içi düzenlemelerle (istihdam seviyesinin yükseltilmesi ve faktör produktivitesinin arttırılması gibi) milletlerarası ticaret ve ödemeler dengesi problemlerini birbirine bağlayıp, aralarındaki ilgiyi tesbit edebilmesidir. Milletlerarası iktisatın şöhretli «Mukayeseli Masraflar Teorisi», milletlerarası ticaretin «terkibi» üzerinde dururken, Dış Ticaret Çoğaltanı Teorisi, bu ticaretin «hacmini» tesbite yönelmiştir. Dolayısı ile Keynezyen makro teorinin; belli bir istihdam seviyesinin optimal dağılımını araştıran klasik teori yerine, istihdam seviyesini tayin eden faktörlerin araştırılmasını getirmesi gibi, Dış Ticaret Çoğaltanı teorisi de bizaatîh dış ticareti yaratan faktörlerin tetkikini ön plâna geçirmiştir ⁽⁸⁾. Devletin istihdam seviyesini arttırmak, ekonomik kalkınmayı hızlandırmak, sosyal güvenliği sağlamak ve milli pa-

(7) Buradaki komşuluğun «coğrafi» bir komşuluk olmayıp, ticarî münasebetlerde bulunmayı ifade eden bir komşuluk olduğunu belirtmek bilmem lüzumlu mudur?

Ş. NURKSE, age, syf: 243.

ranın değerini korumak gibi amaçlarla ekonomik hayata müdahalesini arttırmaması; otomatik denge mekanizmasının mutlak serbesti prensibinden çok, Dış Ticaret Çoğaltanı Teorisinin devlet müdahalesine pek çok haklı sebepler ve açık kapılar getiren sistemi içinde mümkün olabilir.

IV. MODERN GENEL TEORİ

Yukarıda esasları özetlenen «Otomatik Denge Teorisi» ile «Dış Ticaret Çoğaltanı Teorisi»nin; ödemeler dengesi ile ilgili bütün problemleri cevaplandıramadığı ve dolayısı ile bütün ekonomilere kabili tatbik bir teori olamadıkları anlaşılmıştır. Genel bir teori meydana getirilemeyince ödemeler bilançosunda meydana gelen dengesizliklerin giderilmesi için lüzumlu «politik tedbirler» de açıklıkla tesbit edilemez. Bu yüzden 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda (ki bu yıllar ödemeler bilançosunun düzenlenmesinin milletlerarası bir problem hâline geldiği yıllardır) iktisatçılar, ödemeler bilançosunun gerisinde yatan «parasal» ve «reel» faktörleri topluca belirtecek ve bunlar arasındaki ilgiyi ortaya koyarak, ödemeler bilançosu dengesizliğini giderecek politik tedbirlerin tesbitine yarıyacak bir «Genel Ödemeler Bilançosu Teorisi» meydana getirmeye çalışmışlardır ⁽⁹⁾. Biz burada milletlerarası İktisat konularında otorite kabul edilen ve bu konuda diğer müellifler tarafından yapılan çalışmalarını senteze ve «genelleştirmeğe» muvaffak olan H. G. JOHNSON'ın çalışmasından yararlanacağız ⁽¹⁰⁾.

Ödemeler bilançosu, bir ekonomi halkının yabancılardan elde ettiği gelire, yabancılara yaptığı ödeme arasındaki ilgiden ibarettir. Dolayısı ile bir ekonominin, yabancılardan elde ettiği top-

(9) Bu çalışmalar içinde bilhassa zikre değer olanlar şunlardır : J. E. MEADE, «The Theory of International Economic Policy» Vol: 1 «The Balance of Payments» London 1951, J. TINBERGEN, «On The Theory of Economic Policy» Amsterdam, 1952, S. ALEXANDRE «The Effects of a Devaluation, on a Trade Balance» International Monetary Fund, Staff Papers, vol: 11, No: 2 April 1952.

(10) HARRY G. JOHNSON, «Towards a General Theory of the Balance of Payments» (içi) H. G. JOHNSON, «International Trade and Economic Growth» Cambridge, Harvard University Press 1961, syf: 153-168, Aynı makale «Readings in International Economics» (Ed.) R. ECCAVES, ve H. G. JOHNSON American Economic Association Series, London 1948, syf: 374-388 de de neşredilmiştir.

lam gelir, aynı ekonominin yabancılara yaptığı toplam ödemedan **fazla ise ödemeler bilançosu lehte** bir fazlalık gösterecektir. Eğer aksi olur, yani, ekonominin yabancılara yaptığı «toplam Ödemeler», yabancılardan elde edilen gelirden fazla olursa ödemeler bilançosu aleyhte bir fazlalık gösterecek ve «açık» verecektir. Basit sembollerle ifade edersek

Eğer $G_y = \dot{O}_y$ ise	Ödemeler bilançosu	DENK
» $G_y > \dot{O}_y$ »	»	» LEHTE FAZLA
» $G_y < \dot{O}_y$ »	»	» ALEYHTE AÇIK

(G_y : Yabancılardan elde edilen geliri, \dot{O}_y : Yabancılara yapılan ödemeleri göstermektedir.)

Ödemeler bilançosunu, bu şekilde; bir toplumun tamamının kararlarını ifade eden global bir karaktere büründürdükten sonra, meydana gelecek açığın sebeplerini, ekonomik etkilerini ve nihayet tedavi çarelerini basit ve genel bir şekilde ortaya koymak mümkün olur.

Önce, ödemeler bilançosunda meydana gelen açığın «parasal» yönü üzerinde duralım. Ekonomide halkın yabancılardan elde ettiği gelirden daha fazla harcaması, parasal yönden iki alternatifle mümkündür : ya halkın elindeki nakit miktarı azalmağa başlar ya da bankalar veya merkez bankası Açık Piyasa Muamelelerine başvurarak tahvil satın alınması yolu ile halkın elindeki nakit miktarını belli bir seviyede tutmağa gayret eder. Her iki alternatifle sağlanmak istenen şey, halkın gelirinden fazla olan harcamasını yabancı para ile finanse etmektir. Döviz alış verişini idare eden kuruluş (Merkez Bankası) kâfi ölçüde döviz rezervine sahip olursa, bu tarz bir finansmanın idamesi mümkün olabilir. Hiç şüphesiz, bu prosedürü uzun süre devam ettirmek mümkün olmayacaktır. Zira döviz rezervleri tatbikatta uzun süreli ve tek yönlü akımlara imkân verecek kadar geniş olmaz.

Bu izahattan anlaşılacağı üzere, ödemeler bilançosunda meydana gelen dengesizlik, parasal yönden, ekonomik düzende şu etkileri meydana getirecektir :

- a — Halkın iddiharı çözülecektir.
- b — Kredi artışı zaruri olacaktır.
- c — Paranın tedavül sürati artacaktır.

Bu üç tesirden herbiri tek tek meydana gelebileceği gibi, bir ikisi veya hepsi birlikte de ortaya çıkabilir.

Bu parasal etkiler, aynı zamanda; ödemeler bilançosu açığı ile mücadelede uygulanacak «parasal politika tedbirlerini» de açıklamaktadır. Şöyle ki halkın uzun süreli tasarruf ve iddihar eğilimi arttırılırsa, faiz haddi yükseltirse, kredi imkânları daraltılırsa ve nihayet paranın tedavül süratini azaltıcı tedbirler alınırsa parasal yönden ödemeler bilançosu açığı ile mücadele silahları iyi ve yerinde seçilmiş olur.

Ödemeler bilançosu dengesizliğinin «reel» etkilerini tesbit etmek için toplum kararlarını ikiye ayırmak lâzımdır :

a — Stok ile ilgili kararlar

b — Harcama akımı ile ilgili kararlar

Stok ile ilgili kararlar, toplumun elinde mevcut nakdi ne ölçüde mal ve tahvile yatıracağı ile ilgilidir. Harcama ile ilgili kararlar ise toplumun yerli ve yabancı malları ne nisbette ve ne miktarda talep ettiği ile ilgilidir. Her iki kararın birbirinden kesinlikle tefriki hem «teorik» ve hem de «politik» yönden zaruridir. Zira stok ile ilgili kararlar kısa sürede meydana gelip, yine kısa sürede kayboldukları halde harcama akımı ile ilgili kararlar «uzun süreli» ve hatta bazan «devamlı» olurlar. Bu iki grup kararı biraz daha yakından inceliyelim.

Stok ile ilgili kararlar halkın elindeki parayı ne ölçüde tahvile ve mala ayıracağı ile ilgilidir. Halkın mal stokunu arttırma kararı «câri kalemleri», tahvil stokunu arttırma kararı ise, «kapital hesabını» arttıracaktır. Halkın böyle bir kararı ile ödemeler bilançosunda bir dengesizlik meydana geldiği taktirde uygulanacak politik tedbirler milli paranın mal ve tahville ikamesini zorlaştırıcı ve hatta tamamen önleyici tedbirler olacaktır. Bu tedbirlerin başlıcaları, kredi imkânlarının daraltılması, devalüasyon ve ithalât tahditleridir. Hiç şüphe yok ki bu tahditlere başvurmamanın «zamanı» ve «derecesi» elde mevcut döviz stoku ile ilgilidir. Kısa sürede, döviz stoku ne kadar yetersiz kalırsa, o ölçüde bu alternatiflerden biri, yahut diğeri veya hepsi birden uygulanabilir. Uzun sürede ise, politik âletler arasındaki tercih, bu saydığımız tedbirleri kullanmakla döviz stokunu arttırıcı çarelere başvurulması arasında olacaktır.

Harcama akımı ile ilgili kararların ekonomik etkilerini ortaya koyabilmek için sermaye hareketlerini elimine edip sadece «câri kalemler» üzerinde durmak faydalı olacaktır. Bu yönden ele alınırsa, ödemeler bilançosu, milli ekonomide yaratılan mal ve hizmetlerin kıymeti ile (MG), toplum tarafından yapılan harcamaların (TH) arasındaki ilgiyi ortaya kor ve,

Eğer $MG = TH$ ise ödemeler bilançosu dengede
» $MG > TH$ » » » lehte
» $MG < TH$ » » » aleyhte'dir.

Ödemeler bilançosu, bir ekonomi halkı kendi ürettiğinden daha fazlasını tükettiği zaman açık verir. O halde ödemeler bilançosu açığını kapatmak için iki alternatif vardır : ya ekonominin üretim potansiyeli artırılmalıdır veya tüketimi azaltılmalıdır.

Bir ekonomide üretimi arttırmak, herşeyden önce üretilen mallara olan talebi arttırmayı zaruri kılar. Bu sebepten üretimi arttırıcı tedbirler, zaman itibariyle, önce talebi arttırıcı tarzda olmak zorundadır. *Belli bir talep hacminde*, bir kısım mallara olan talebi arttırmak, ancak başka mallara olan talebi adı geçen mallara çevirmekten ibarettir. Dolayısı ile yukarıda bahsettiğimiz, «üretimi arttırıcı tedbirler» yerine, zaman yönünden öncelik itibariyle «*tüketimi saptırıcı*» ve «*tüketimi kısıcı tedbirler*» alternatifini ikame edebiliriz.

Tüketimi kısıcı tedbirlerin başlıcaları para ve kredi kontrolü, kamu bütçesi ayarlamaları, ithalat kısıtlamaları ve vesika (rasyonman) usulünün konmasıdır. Tüketimi kısıcı tedbirler, aynı zamanda gelir ve istihdam seviyesi üzerinde azaltıcı tesirler meydana getireceğinden, eğer ekonomi enflasyondan şikâyetçi ise enflasyonist baskıları da hafifletmeğe yarıyacaktır. Öte yandan bu tedbirleri uygulayan ekonomi noksan istihdam halinde ise, istihdam ve milli gelir seviyesini yükseltmesi oldukça güçleşecektir. Tüketimi kısıcı tedbirlerin birazdan bahsedeceğimiz, «*tüketimi saptırıcı tedbirler*»le dolaylı bir ilgisi de vardır. Zira bu tedbirlerin uygulanması önce gelir azalmasına, sonra da fiatlar genel seviyesinin düşmesine yol açacak böylelikle talebin nisbeten daha çok ucuzlayan mallara doğru sapması mümkün olacaktır.

Tüketimi saptırıcı tedbirler ise «genel» ve «özel» tedbirler olmak üzere iki türüdür. Devalüasyon, tüketim saptırıcı genel

tedbiri, dış ticaret kontrolleri (gümrük, kota vs.) ise belli mal gruplarını hedef alan özel tedbirleri ifade eder. Devalüasyon hem yurt içi ve hem de yurt dışı talebi; yurtiçi üretime çevirmeği gaye edinirken, dış ticaret tahditleri yurtiçi talebin, milli üretime çevrilmesine çalışır.

Tüketimi saptırıcı tedbirler bahiskonusu olduğu zaman karşımıza iki büyük problem çıkar. Bunlardan birincisi, alınan tedbirlerin gerçekten tüketimi belli mallara saptırıp saptıramıyacağıdır. İkinci problem ise, tüketim belli mallara saptırıldığı taktirde, milli üretimin bu saptırılmış tüketimi karşılayacak ölçüde artırılıp arttırılmıyacağıdır.

Tüketim saptırıcı etkileri incelendiğinde ne devalüasyon ve ne de dış ticaret tahditlerinin kesin bir başarı şansı olduğunu söylemek mümkündür. Bu tedbirlerin başarı şansı, yabancıların milli mallara olan talep elastikiyeti ile yurt içinde talebin gelir elastikiyeti tarafından tayin edilir.

Milli üretimin saptırılmış tüketimi karşılayacak ölçüde artırılıp arttırılmıyacağı konusu, milli ekonominin câri istihdam seviyesine göre tâyin edilir. Eğer ekonomi noksan istihdam seviyesinde ise, yani istihdam edilmeyen istihsal faktörleri mevcutsa tüketim saptırıcı tedbirler, milli istihdam seviyesini yükseltip saptırılmış tüketimi karşılayacak üretimi sağlayabilir. Eğer ekonomi tam istihdam seviyesinde ise, bu taktirde saptırılmış tüketimi karşılamak, ancak tüketim kısıcı tedbirlerin de, tüketim saptırıcı tedbirlerle birlikte uygulanmasını gerektirir. Tüketim kısıcı tedbirlerin dış ticarete konu teşkil eden mallar üzerinde müessir olması, üretimi arttırma politikasının başarı şansını tayin eder. Tüketim kısıcı tedbirlerle beraber uygulanmayan tüketim saptırıcı politikalar, yurt içinde enflasyonist baskıları şiddetlendirir. Bu sebepten tam istihdam halinde tüketim saptırıcı tedbirler daima tüketim kısıcı tedbirlerle desteklenmelidir.

Modern ödemeler bilançosu genel teorisini tamamlamak için sermaye hareketlerini de modele dahil etmek lâzımdır. Bu taktirde sermaye transferlerinin kısa ve uzun süreli «denkleştirici» etkileri ile, milli ekonominin gelişme hızını temin için gerekli sermaye teraküm haddini gözönünde bulundurmak gerekir.

V. MODERN TEORİ VE AZGELİŞMİŞ EKONOMİLER

Buraya kadar verilen izahat, klasik otomatik düzenleme teorisinden, modern genel teoriye kadar ödemeler bilançosu ile ilgili teorik ve politik tedbirlerin bir panoramasını çizmiştir. Özetlenen her üç teorinin birbirine zıt ve birbirini ikame eder mahiyette olmayıp, bilakis birbirini tamamladıkları apaçık görülmüştür.

Şimdi yapılması gerekli iş, bir az gelişmiş ekonominin iktisatçısı olarak, bu teorilerin kalkınma ve ödemeler dengesi arasındaki ilgiyi ne ölçüde aydınlatılabildiğini araştırmaktır. Zira uzun, teorik izahlara lüzum göstermeyen bir gerçek bütün çıplaklığı ile ortadadır : Az gelişmiş ülkelerin kalkınma hızlarını düşüren ve kalkınma gayretlerini başarısızlığa iten en önemli engel, «ödemeler bilançosu denksizliği» olarak ortaya çıkan «dış ticaret darboğazı»dır. Az gelişmiş ülkeler, kalkınmak için sanayileşmeğe, sanayileşmek için de ithalatı arttırmağa mecburdurlar. Sanayileşmedikçe ihracatlarını arttıramıyan az gelişmiş ülkeler yönünden ödemeler bilançosu açığı, âdeta kalkınma gayretlerinin gölgesi haline gelmiştir : Daima kalkınmanın önünde ve daima ondan daha kesif!

İncelediğimiz modern genel teori az gelişmiş ülkelerin ödemeler bilançosu problemlerine çözümler getirmekte midir? Eğer getirmiyorsa bu teoriyi gerçekten «genel» yapmak için ne gibi teorik ve pratik (politik) yenilikler getirmeli, teoriyi ne yönde değişikliğe uğratmalıdır?

Bu sorulara cevap vermek için, modern genel teoriyi izah ederken uyguladığımız sıraya sadık kalacağız.

İşe, ödemeler bilançosunun tarifi ile başlayalım. Kanaatimizce ve birazdan açıklayacağımız sebeplerden dolayı, az gelişmiş ekonomiler yönünden ele alındığı zaman ödemeler bilançosu, bir ekonominin toplam yabancı para (döviz) geliri ile toplam yabancı para (döviz) harcaması arasındaki ilgiyi ifade eder. Yani, ödemeler bilançosu, açığı (A); döviz geliri (DG) ile döviz harcaması (DH) arasındaki farktan ibarettir :

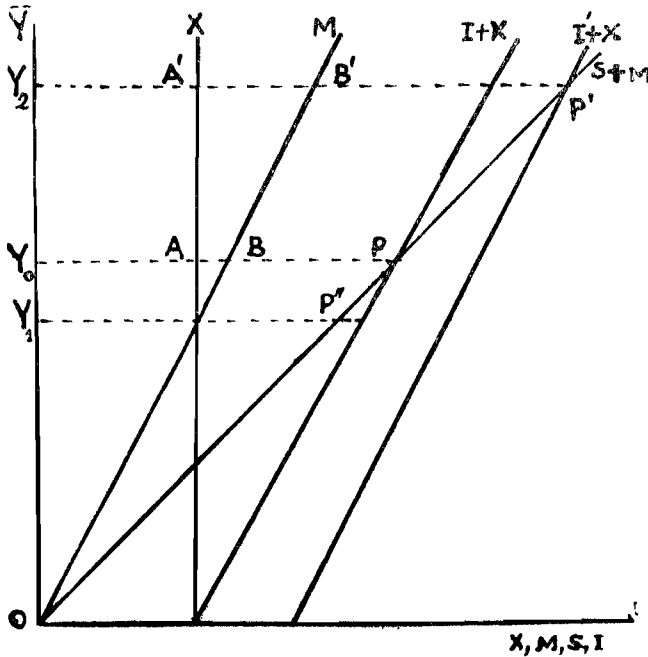
$$A : DG - DH$$

Tarifteki bu fark, parasal yönden, sanayi ülkeleri ile az gelişmiş ülkelerin paraları arasındaki farktan, reel yönden; ekonomilerin üretme ve tüketme güçleri arasındaki farktan doğar. Sanayi ül-

keleri paraları, kendi aralarında konvertibldir. Yani birbirleriyle değiştirilmesi kolaylıkla mümkündür. Azgelişmiş ülkelerin paraları ise, temsil ettiği ekonominin cılız üretim kapasitesi, ve «asgari maaş» seviyesinin üstüne çıkamamış kalite ve kantite yönünden mahdut tüketim seviyesi sebebi ile, ait olduğu milli hudutlar dışında başka paralara çevrilmesi çok mahduttur.

Bu sebepten azgelişmiş ekonomiler yönünden ödemeler bilançosu açığı daima «toplam döviz geliri - toplam döviz harcaması» arasındaki farktan ibarettir, ve modern teoride olduğu gibi, toplam üretim ile toplam harcama arasındaki fark şeklinde düşünülmeğe hiç değilse kalkınmanın ilk safhalarında, kat'iyen müsait değildir. Bu teşhisimiz doğruysa modern genel teoride belirtildiği gibi, ödemeler bilançosu açık verince iddihar çözülmesi, kredi artışı ve paranın tedavül süratinin yükselmesine kendiliğinden meydana gelecek ve ne de politik alternatifler olarak uygulanması düşünülecektir.

Bu sebepten azgelişmiş ekonomilerde ödemeler bilançosu açık verdiği zaman, bütün dikkatin «döviz kazandırıcı» ve «döviz kaybettirici» akımlar üzerinde toplanması gerekir. Aşağıdaki şekilde döviz kazandırıcı ve döviz kaybettirici akımların, milli gelir denge seviyesi yönünden önemleri ve kalkınma prosedürü içinde

nasıl meydana geldikleri gösterilmiştir ⁽¹¹⁾. Şekilde bir ekonominin toplam döviz gelirleri (ki en önemlisi ihracattır) X ile, toplam döviz giderleri (ki en önemlisi ithalattır) M ile gösterilmiştir. Diğer semboller yine alışılmış manalarda kullanılmıştır. Şöyleki (I) yatırımı (S) tasarrufu, ve (Y) de milli geliri göstermektedir.

Keynezyen denklemlerle kolayca ortaya konacağı üzere, açık bir ekonomide milli gelir denge seviyesi :

$$I + X : S + M$$

eşitliğinin sağlandığı seviyedir. Şekilde P noktası bu eşitliği sağlayan bir noktadır. Şekilden görüleceği üzere P noktasına tekabül eden milli gelir seviyesi OY₀ dır. Ve yine şeklin gösterdiği gibi, milli gelir OY₀ seviyesine ulaştığı zaman ödemeler bilançosu (AB) kadar bir açık vermektedir. Eğer milli gelir seviyesi «hırslı kalkınma planları» ile daha çok arttırılmak istenirse (P' noktası ve OY₂ gelir seviyesi), ödemeler bilançosu açığı daha da artacak ve A' B' ne yükselecektir. Ödemeler bilançosunda açık vermeden ulaşılabilecek milli gelir seviyesi OY₁ dir. Bunu sağlamak için de I + X ve S + M doğruları P'' noktasında kesişmelidir. Yani ya S + M artmalı (doğrunun aşağı kayması) veya I + X azalmalı (doğrunun sola kayması) lâzımdır ⁽¹²⁾.

Bu izahattan da anlaşılacağı üzere, az gelişmiş ülkelerde ödemeler bilançosu açığı, önce yatırım artışının ve sonra da milli gelir artışının etkisiyle artan ithalat sebebiyle, daima ekonomik gelişme ile birlikte ve ondan daha çok artar.

Bu tahlille vardığımız neticeler doğru ise, ödemeler bilançosu açığının giderilmesi yolunda alınacak politik tedbirler de (modern teorinin hasılayı arttırmak - masrafları kısmak tedbirleri yerine) döviz kazancını arttırmak ve döviz kaybını azaltmak olmalıdır.

(11) GERALD M. MEIER, «International Trade and Development» Harper - Row New York, 1963, syf: 69 da aynı şekli kullanmakla beraber izah tarzı yönünden aramızda büyük farklar vardır. MEIER, genel teoriyi az gelişmiş ülkelere uygulamakta ısrar etmiş ve kanaatimizce tutarsız neticelere varmıştır.

(12) Burada fonksiyonların bir doğru halinde orijinden geçirilmesi, ortalama ve marjinal değerlerin birbirine eşit farz edilmesindedir ki bilhassa «uyarılmış ithalatı» ihmal etmesi sebebiyle az gelişmiş ülkelerdeki gerçek döviz açığını göstermez.

Az gelişmiş ülkelerde döviz kazancını arttırmak câri kalemlerle mi (yani ihracatı arttırmakla ve ithalatı kısmakla mı) yoksa sermaye hesabı ile mi (altın satışı, dış borç, hibe ve yardımlar, ve yabancı sermaye ile mi) mümkün olabilir? İkinci dünya savaşını takip eden yıllar, az gelişmiş ülkelerin ihracatlarını artırma yönünden ümitsiz bir seyir göstermiştir. Sanayileşmedikçe ihracatı arttırmak imkânsız değilse bile çok güç olmaktadır. Geniş ölçüde dışa bağıllığı gerektiren sermaye hesabı hareketleri, ilk yıllarda ödemeler bilançosu üzerinde müsbet etkiler meydana getirirse de kısa bir müddet sonra «borca hizmet devri» açılır. Döviz kazancını arttırmada kullanılacak bir diğer yol devalüasyon olabilir. Ancak yaygın bir literatürün de ortaya koyduğu gibi, devalüasyon, istihsal kapasitesini arttıramamış, dünya pazarlarına girememiş ülkelere herhangi birşey kazandırmamıştır. Ayrıca yabancıların, az gelişmiş ülkenin ihraç mallarına olan talep elastikiyeti birden küçükse, devalüasyon neticesinde ihraç miktarı artmayıp buna mukabil ihraç fiatı düşeceğinden toplam ihracat gelirinin azalma tehlikesi de mevcuttur.

Bu sebepten az gelişmiş ülkelerin önce döviz kaybını azaltıcı tedbirleri almaları lazımdır. Burada, ithalat kontrolleri, ithalatın ikamesi, ve devalüasyon alternatifleri hatıra gelmektedir. İthalat kontrolleri ve ithalatın ikamesi bahis konusu olduğu zaman genel teorinin iki büyük politik tedbirine olan ihtiyaç kuvvetle kendini hissettirmektedir. Bunlar iç ve dış talebin istenilen istikamete yöneltilmesi ile, saptırılan talebin milli üretimle karşılanabilmesidir. Her iki tedbirin gerçekleştirilmesi az gelişmiş ekonomiler için sayısız güçlüklerle boğuşmayı gerektirir. Dış talebi istenilen yöne ve istenilen miktarda saptırmanın devalüasyonun çok ötesinde kalite kontrolü, pazarlama, piyasada monopol yaratabilme gücü gibi ciddi güçlükleri vardır. İç talebin istenilen yöne saptırılması ise, herşeyden önce uygulanan politik tedbirin bünyesinde mevcut bir paradoks yüzünden oldukça güçtür. Bilindiği gibi dış ticarette serbesti, kıt faktörlerin fiatını düşürürken, ithalat tahditleri, kıt faktör sahiplerinin monopolist durumlarını takviye eder ve «hak edilmemiş» gelirleri arttırarak gelir dağılımında adaleti bozar. Gelir gurupları arasındaki farklılık artınca iç talebin belli yönlere saptırılması ve bilhassa «ithalatın ikamesi» güçleşir. Diğer taraftan Keynezyen milli gelir teorisinde kabul edildiği gibi az gelişmiş ekonomiler, istihsal potansiyelinin kısa devrede arttırılama-

ması sebebiyle tam istihdam seviyesinde kabul edilirler. Dolayısı ile saptırılan talebin yurtiçinde karşılanması ancak, genel teoride öne sürüldüğü gibi, tüketim kısıcıcı tedbirlerin (vergileme'rasyonman gibi) tüketimi saptırıcı tedbirlerle birlikte uygulanması ile mümkündür.

VI. NETİCE

Ödemeler bilançosu genel teorisi, kendinden önceki teorilerle bir bütün meydana getirir. Ödemeler bilançosu açığını sadece döviz geliri ile döviz gideri arasındaki farktan ibaret kabul ettiği sürece az gelişmiş ekonomilerin ödemeler bilançosu problemlerine de uygulanma şansı vardır. Ancak harcama akımları yönünden bu açığı «toplam hasıla - toplam masraf farkı olarak değerlendirdiği zaman az gelişmiş ekonomilere uygulanma şansı azalmaktadır. Öte taraftan sanayi ülkeleri parası ile az gelişmiş ülkeler parasının konvertibilite yönünden çok farklı olmasını dikkate almaması modern genel teoriyi az gelişmiş ülkelerin gerçek durumunu ortaya koymaktan uzaklaştırmıştır. Fihakika, ödemeler bilançosu açığı yönünden ileri sanayi ülkelerinin parolası «istihsalı arttırmak - harcamayı kısmak» iken, az gelişmiş ülkeler «döviz gelirini arttırmak - döviz giderini azaltmak» alternatiflerine bağlanmıştır.

Bu iki önemli husus dışında modern genel teori, talebi saptırmak ve saptırılan talebi milli istihsal ile karşılamak konularında hem az gelişmiş ve hem de gelişmiş ekonomilere tatbiki mümkün alternatifleri getirmektedir. Şu farkla ki az gelişmiş ekonomiler kısa devrede istihsal potansiyelini arttırmak bakımından tam istihdam seviyesinde kabul edileceklerinden «noksan istihdam» hallerinde uygulanması mümkün politik tedbirlerden gerektiği gibi yararlanamazlar.

Modern genel teori, sanayi ülkeleri arasındaki konvertibiliteyi normal bir hal olarak kabul ettiğinden sermaye hesabındaki hareketleri sadece denkleştirici fonksiyonu ile ele almıştır. Oysa ki az gelişmiş ekonomiler için sermaye hesabı hareketleri «kısa devrede prodüktif kapasiteyi arttırıcı» etkileri, uzun devrede de ekonomiyi «borca hizmet devrine» sokması yönünden hayati önemdedir. Bu sebepten ödemeler bilançosu genel teorisine önemsiz bir değişken olarak değil parametrik bir değer olarak ithali gerekir.